

reckich, Warszawa 2006, s. 89-99; M. Sikorski, *Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672*, Zabrze 2007, s. 101-211; V. V. Velyaminov-Zernov, *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarıtlıqlar ve Hatlar* (haz. A. Melek Özyetkin – İlyas Kamalov), Ankara 2009, s. 4; A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII wieku*, Warszawa 2010, s. 12-13; R. Grodecki v.dğr., *Dzieje Polski średniowiecznej*, Kraków 2011, s. 480 vd.; A. Muchliński, “Zdanie sprawy o Tatarach Litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone Sultanowi Sulejmanowi w r. 1558”, *Teka Wileńska*, IV, Vilnius 1858, s. 241-272; V (1858), s. 122-180; VI (1858), s. 139-183; A. Zajaczkowski, “Lehistan Arazisinde Türk Unsurları”, *Türklük*, sy. 5, İstanbul 1939, s. 338-344; a.m.f., “Les éléments ethniques d’origine turque dans l’état polonais (à l’occasion du millénium)”, *TTK Belle-ten*, XXVI/103 (1962), s. 557-565; Cengiz Orhonlu, “Lipkalar”, *TM*, XVI (1971), s. 57-87; M. Tayyib Gökbilgin, “Lehistan Tatarları Hakkında Bir Risale ‘Risale-i Tatar-ı Leh’”, *TED*, sy. 2 (1971), s. 121-131; P. Borawski, “Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XIV-XVII w.)”, *Prz.Or.*, sy. 104 (1977), s. 291-304; Murat Yakupoğlu, “Polonya (Lehistan) Türkleri”, *TDA*, sy. 62 (1989), s. 215-231; Z. Abrahamicz – J. Reychman, “Lipka”, *EP* (Ing.), V, 765-767.

HACER TOPAKTAŞ

LIU ZHI

(1660-1724 [?])

Çinli müslüman âlim.

XVII. yüzyılın ortalarında çok sayıda müslümanın yaşadığı, kozmopolit bir şehir olan Nanjing’de doğdu. Babası dönemin Konfüçyanist müslüman ekolüne mensup âlimlerinden Liu Sanjie’dir. Liu Zhi’nin (Liu Chih) doğum ve ölüm tarihi tam olarak bilinmemekte, eserlerinden hareketle 1660 yılı civarında doğduğu ve son eserini yazdığı 1724’ten sonra vefat ettiği, kabrinin de Nanjing’in güney kapısı yakınlarında olduğu tahmin edilmektedir. XVI. yüzyılın sonlarında kendilerini “Konfüçyanist müslüman” olarak tanımlayan bir grup Çinli müslüman âlim, müslümanların heterodoks Çin öğretilerine yönelmesini engellemek ve dinî kimliğin yozlaşmasının önüne geçmek için “cami eğitimi” (jingtang-jiaoyu) diye adlandırdıkları yeni bir medrese sistemi ve ilmî ekol kurdular. Bu medreselerde Neo-Konfüçyanizm üzerinden dinî bir söylem geliştirerek klasik Çince ile İslâmî eserler kaleme aldılar ve bu külliyata *Han Kitap* adını verdiler. Liu Zhi, Qing hânedanlığı döneminde uygulanan politikaların da etkisiyle “jingtang” medreselerinin canlı, Konfüçyanist müslüman âlimlerinin de aktif olduğu bir dönemde yaşadı. İlk eğitimini babasından aldı. On iki yaşında Nanjing’deki jingtang medreseleri arasında

da en önde gelen Yuan okuluna girdi. Burada dönemin âlimlerinden, babasının da hocası olan Yuan Ruqi’den ders aldı. Arapça, Farsça ve Çince’yi de bu medreselerde öğrendi. Babası ve hocasından etkilenip erken yaşlarda ilme yöneldi, on beş yaşına geldiğinde Konfüçyanist klasiklerini, Çin tarihi, edebiyatı ve felsefesini, farklı felsefi ekollerin kitaplarını okumaya başladı ve sekiz yılını Çin klasiklerine ayırdı. Ardından tekrar İslâmî ilimlere yöneldi. Altı yılını İslâm klasikleri diye adlandırdığı eserlere ayırdı. Sonraki üç yılını Budist, bir yılını da Taoist kanonlarına hasretti. Liu Zhi, ilim hayatının ilk dönemlerini Çin’de İslâm âlimlerinin bir araya gelip fikir alışverişi yaptığı, pek çok eserin toplandığı, tanıtıldığı ve muhafaza edildiği, İslâmî ilimlerde en önde gelen şehir olan Nanjing’de geçirdi. Daha sonra Shadong’dan Pekin’e, Hunan ve Hubei’den Shaanxi ve Gansu’ya kadar geniş bir coğrafyayı dolaştı, buralardaki müslüman âlimlerden ders aldı. Hayatını Çin’in farklı bölgelerindeki kütüphaneleri ve medreseleri ziyaret edip araştırmalar yaparak geçirdi.

En tanınmış Çinli müslüman âlim ve düşünür olarak kabul edilen Liu Zhi bu hususta babasını ve hocası Yuan Ruqi’yi geride bırakmıştır. XVI. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam eden Çin’deki entelektüel üretim döneminin Gazzâlî’si diye anılmış, eserleri *Han Kitap* külliyyatının, düşünceleri ise Konfüçyanist müslümanlar olarak adlandırılan ekolün zirvesi kabul edilmiştir. Onu diğer *Han Kitap* yazarlarından ayıran en önemli nokta orijinal felsefi eserler kaleme almış olmasıdır. Liu Zhi diğer Konfüçyanist müslüman âlimlere nisbetle Konfüçyanizm’e daha pozitif yaklaşmış, İslâm ve Konfüçyanizm arasında uzlaştırmacı bir tutum ortaya koymuş, Konfüçyanizm’in aslında İslâm’la çelişmediğini, hatta Tanrı, âlem ve insan ilişkisi konularında temelde birbirine benzediğini ileri sürmüştür. Ona göre Konfüçyanizm’i ilk olarak Budistler ve Taoistler tahrif etmiştir. Song hânedanı filozofları (Neo-Konfüçyanistler) Konfüçyanizm’i yeniden inşa etme girişiminde bulunmuşsa da Ming hânedanı döneminde bu öğreti yeniden tahrife uğramıştır. Ming döneminin sonlarında Çin’e gelen Avrupalı hıristiyanlar, Konfüçyanizm ile hiçbir şekilde uyumlayan kendi kavramlarını ve anlayışlarını ona dahil etmeye çalışarak bir darbe daha vermişlerdir. Liu Zhi, Konfüçyanizm’deki bilgelerin silsilesini sıralayarak Bilge Yao, Shun, Kral Wen, Kral Wu ve Konfüçyüs’ün getirdiği

antik dönemdeki Konfüçyanizm’i yeniden aydınlatmak istediğini belirtmiştir.

Sık sık Budizm ve Taoizm’i eleştirip İslâm’ın bu iki öğretiyi uyumladığını, hatta son derece zıt olduğunu söyleyen Liu Zhi metafizik meseleleri açıklarken onların terminolojisini, teolojik meseleleri açıklarken Neo-Konfüçyanizm’in terimlerini, Kur’ânî bir bakış açısı ile Tanrı-mâsivâ arasındaki ilişkiye tevhibi yerleştirerek izah etmeye çalışmıştır. Eserlerinde İslâm’ı kolay bir şekilde anlatmaktan ziyade Neo-Konfüçyanist felsefenin temel tartışma konuları üzerinden ve onların terimlerini esneterek yahut taşıdıkları farklı anlamlara dikkat çekerek meseleleri İslâmî bir perspektifle yorumlamaya gayret etmiştir. Tu Weiming, Liu Zhi’nin bu faaliyetleriyle İslâm’ı başarılı bir şekilde İslâm dışı bir terminolojiyle ifade etmekle kalmayıp Neo-Konfüçyanist felsefeye de yeni bir boyut kazandırdığını söylemiştir. Eserinde sıkça yaptığı atıflar ve faydalandığı kaynaklardan düşüncelerinin şekillenmesinde Çin dünyasından Neo-Konfüçyanist düşünür Zhu Xi’nin (ö. 1200), İslâm dünyasından Necmeddîn-i Dâye, Azîz Neseî ve Abdurrahman-ı Câmî’nin eserleriyle Muhyiddin İbnü’l-Arabî düşüncesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Liu Zhi, on sekiz yıl boyunca sürdürdüğü çalışmalar sırasında İslâm’a olan hayranlığının daha da arttığını söylemiş, yüzlerce kitap yazdığını, ancak bunların sadece onda birini yayımladığını ifade etmiş, yayımlanan kitaplardan üçünün kendisi için büyük önem taşıdığını belirtmiştir. *Tianfang Xingli*, *Tianfang Dianli* ve *Tianfang Zhisheng Shilu* adlı bu üç eserde Liu Zhi Tanrı, âlem ve insan ilişkisi hakkındaki düşüncelerini metafizik, hukuk ve bilge (peygamber) nosyonları vasıtasıyla sistemli bir şekilde açıklamıştır. Bu eserlerin ilkinde İslâm metafiziğini, ikincisinde İslâm hukukunu, üçüncüsünde Hz. Muhammed’in hayatını Çin kültürü ve Neo-Konfüçyanist perspektifle yorumlayarak İslâm ile Konfüçyanizm arasında bir bağ kurmuştur.

Eserleri. Liu Zhi, gerek kendi döneminde gerekse sonraki dönemlerde Çinli müslümanlar arasında en çok okunan yazar olmuş, eserleri pek çok defa basılmıştır. 1. *Tianfang Xingli*. Kitabın adı, Çinli müslümanların Mekke’yi veya Arabistan’ı ifade etmek için kullandıkları “tianfang” (göğün yönü) ile Çin felsefesinde merkezi terimlerden olan “xing” (tabiat) ve “li” (ilke) kelimelerinden oluşmaktadır. Müellif *Tianfang* ile İslâm’a, *Xingli* ile Neo-Konfüçyanizm’in kozmoloji ve ahlâk

öğretilerine atıfta bulunmuş, böylece eserinde İslâm ve Konfüçyanizm'i bir araya getirdiğine dikkat çekmiştir. *Tianfang Xingli* genellikle "İslâm metafiziği" ve ya "Arap metafiziği" şeklinde tercüme edilmekteyse de Sachiko Murata'ya göre eserin başlığında Çin felsefesine yapılan atıflar ve içerdiği konular göz önünde bulundurulduğunda "kitâbü'r-rûh" şeklinde tercüme edilmesi daha uygundur. 1704 yılında tamamlanan eser *Han Kitap* içerisindeki orijinal felsefi eserlerden biri, hatta en önemlisi olarak kabul edilmiştir. Eserde tevhid, nübüvvet ve mead başlıkları altında usûlü'd-dîn meseleleri incelenmiş, Neo-Konfüçyanist felsefe de göz önüne alınarak İslâm'daki Tanrı, âlem ve insan ilişkisi açıklanmış, kozmoloji, yaratılış, insanın mahiyeti ve Tanrı (ya da gök) ile birlik gibi konular üzerinde durulmuştur. Liu Zhi, kozmoloji ve teoloji konularını anlatırken İslâm'ın Konfüçyanizm'e olan yakınlığı kadar Budizm ve Taoizm'e olan uzaklığı ve karşıtlığını da göstermeye çalışmış, ayrıca İslâm'ın esaslarını ve tevhidi merkeze koyup Taoizm ve Budizm'in metafiziksel kavramlarını karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Eserin sonuna da faydaladığı İslâmî kaynakların bir listesini eklemiştir. Eser 1770-1939 yılları arasında on beş defa basılmıştır. Çinli müslüman yazar Ma Lianyuan (Nûrülhak, ö. 1903) eseri *Leâ'if* adıyla Arapça'ya kısmen çevirmiş, 1898'de yayımlanan *Leâ'if*'e bir de şerh yazmıştır. Sachiko Murata, Ma Lianyuan'ın, müellifin *Xingli*'deki düşüncelerini anlatırken eseri tamamen nazarî tasavvuf terminolojisine dönüştürerek Çin felsefesine yaptığı atıfları göz ardı ettiğini, bu sebeple birçok konuda Liu Zhi'nin düşüncelerinden tamamen uzaklaştığını, bazı Çince kavramları tasavvuftaki farklı terimlerle ifade ettiğini, bu sebeple de birtakım hatalara düştüğünü ileri sürmüştür. Sachiko Murata, William C. Chittick ve Tu Weiming ortak bir çalışma ile *Tianfang Xingli*'yi İngilizce'ye tercüme etmiştir (*The Sage Learning of Liu Zhi: Islamic Thought in Confucian Terms*). **2. Tianfang Dianli.** Kitabın başlığındaki "dianli" kelimesiyle Konfüçyanizm'deki sosyal armoni, kamu hayatı ve özel hayatın düzeniyle ilgili ritüellere atıfta bulunulmuştur. 1710'da tamamlanan eserde Lui Zhi fıkıh, ibadet ve ahlâk kurallarını daha teorik bir çerçevede ve metafiziksel boyutu ile ele almış, Çin bilgelerinin öğretileriyle İslâm'ın ahlâk, âdâb ve ibadet ilkelerinin uyuşturduğunu göstermeye çalışmıştır. *Tianfang Dianli* ayrıca, yazılışından yetmiş yıl sonra

Çin tarihindeki en büyük Çince eserler koleksiyonu olan *Siku quanshu* projesinde yer alan Konfüçyanist müslümanlara ait tek dinî metin olma özelliğini taşımaktadır. Eser 1740-1970 yılları arasında on üç defa basılmıştır. James Frankel, eser hakkında *Liu Zhi's Journey Through Ritual Law to Allah's Chinese Name* adıyla bir doktora tezi hazırlamış, bu tez *Rectifying God's Name: Liu Zhi's Confucian Translation of Monotheism and Islamic Law* ismiyle kitap olarak yayımlanmıştır (2011). **3. Tianfang Zhisheng Shilu.** Liu Zhi bu eserinde Hz. Muhammed'in hayatını âdeta Çin'de yaşamış bir bilgi gibi anlatmıştır. Müellif, Çin'deki seyahatleri sırasında Konfüçyüs'ün doğduğu bölge olan Shadong'a gittiğinde Hz. Peygamber'in hayatına dair bir eser yazmaya karar vermiş, ancak elindeki verilerden nitelikli bir eser ortaya koyamayacağına kanaat getirerek yeniden Çin kütüphanelerinde incelemelerde bulunmuştur. Ayrıca 1721'de Henan'daki bir kütüphanede Batı kaynaklı bir eserle karşılaştığını, kendi yorumlarını da katarak eseri Çince'ye çevirdiğini söylemiş, yapılan araştırmalar, bu eserin Affüddin Saïd b. Muhammed b. Mes'ûd el-Kâzerûnî'nin *Tercüme-i Mevlid-i Muştafâ* isimli kitabı olabileceğini göstermiştir. Müellif 1724'te tamamladığı eserini yayımlamak için gerekli maddî desteği bulamamış, daha sonra bir grup Çinli müslüman âlim 1755'te eserin neşirini sağlamıştır. *Zhisheng Shilu* 1827-1925 arasında dokuz defa basılmıştır. Eser hakkında ilk çalışma Amerikalı misyoner Isaac Mason tarafından yapılmış, Mason *Zhisheng Shilu*'yu, 1921'de *The Arabian Prophet a Life of Mohammed from Chinese Source* başlığı altında genel hatları ile İngilizce'ye çevirmiştir. Archmandrite Pallidi'nin *Zhisheng Shilu*'nun Rusça'ya kısmî tercümesini yaptığını söyleyen Mason, ondan hareketle bir de Fransızca'sının hazırlandığını öğrenmiş, ancak bunu görmediğini ifade etmiştir. Kitabın Japonca tercümesi Tanaka Ippei tarafından 1930 yılında yayımlanmıştır. **4. Zhaowei Jing.** Liu Zhi, bu eserinde Câmî'nin *Levâ'ih*'ini kendi yorumlarını da ekleyerek 1724'te Çince'ye tercüme etmiş, Murata ve Chittick de *Levâ'ih* (*Zhaowei Jing*) tercümesini İngilizce'ye çevirmiştir (*Chinese Gleams of Sufi Light: Wang Tai-yü's Great Learning of the Pure and Real and Liu Chih's Displaying the Concealment of the Real Realm*). **5. Tianfang Zimu Jieyi.** 1706'da Nanjing'de basılan eserde Arap alfabesindeki harfler metafizik ve felsefi

açıdan yorumlanmıştır. **6. Tianfang san-zijing.** Müellifin Kur'an'daki anahtar kavramlar hakkında yaptığı yorumları içeren eser 1704'te yayımlanmıştır. **7. Huihui Shuo.** Müslümanların Çin'deki tarihine dair olup 1710'da neşredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Jielian Liu, *The Arabian Prophet: A Life of Muhammad from Chinese and Arabic Sources: A Chinese-Moslem Work* (ed. Isaac Mason), Shanghai 1921, editörün girişi, s. V-VIII; D. D. Leslie, *Islamic Literature in Chinese: Late Ming and Early Ch'ing Books, Authors and Associates*, Belconnen 1981, s. 3-14, 19-63, 145-147, 152-164; a.mlf. – Mohamed Wassal, "Arabic and Persian Sources used by Liu Chih", *CAJ*, XXVI (1982), s. 78-104; J. N. Lipman, *Familial Strangers: A History of Muslims in Northwest China*, Seattle 1997, s. 72-84; Sachiko Murata, *Chinese Gleams of Sufi Light: Wang Tai-yü's Great Learning of the Pure and Real and Liu Chih's Displaying the Concealment of the Real Realm*, Albany 2000, s. VI-XII, 17-19, 32-35; a.mlf. v.dğr., *The Sage Learning of Liu Zhi: Islamic Thought in Confucian Terms*, Cambridge 2009; a.mlf. – W. C. Chittick, "The Implicit Dialogue of Confucian Muslims", *The Wiley-Blackwell Companion to Inter-Religious Dialogue* (ed. C. Cornille), Chichester / West Sussex 2013, s. 438-449; J. D. Frankel, *Liu Zhi's Journey Through Ritual Law to Allah's Chinese Name: Conceptual Antecedents and Theological Obstacles to the Confucian-Islamic Harmonization of the Tianfang Dianli* (doktora tezi, 2005), Colombia University, tür.yer.; a.mlf., *Rectifying God's Name: Liu Zhi's Confucian Translation of Monotheism and Islamic Law*, Honolulu 2011, tür.yer.; Zvi Ben-Dor Benite, *The Dao of Muhammad*, London 2005, tür.yer.; a.mlf., "Western Gods Meet in the East: Shapes and Contexts of the Muslim-Jesuit Dialogue in Early Modern China", *JESHO*, LV (2012), s. 517-546; K. Petersen, *The Heart of the Islamic-Chinese Dialogue Wang Daiyu and the Creation of a Chinese Muslim Discourse*, Colorado 2006, s. 7-12, 15-23; a.mlf., "Reconstructing Islam: Muslim Education and Literature in Ming-Qing China", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, XXIII/3 (2006), s. 24-53; Isaac Mason, "Notes on Chinese Mohammedan Literature", *Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society*, LVI (1925), s. 172-215; J. F. Ford, "Some Chinese Muslims of the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *As.Af.*, V/2 (1974), s. 144-156; A. D. W. Forbes, "Liu Chih", *EP* (Ing.), V, 770-771.

ESRA ÇİFCİ

LURLAR

Güneybatı İran'da yaşayan bir topluluk.

Bugünkü Lurlar, İranî kavimlerin gelişinden önce bölgede yaşayan mahallî toplulukların Persler devrinden itibaren yavaş yavaş İranleşmesi ve zamanla bölgeye göç eden Kürt, Türk, Arap asıllı topluluklarla karışması neticesinde ortaya çıkmıştır. Lur adının kökeni bazı halk riva-